Emro Science and Education
International open-access scientific journal
Journal homepage: https://journal.emro.uz

OPEN ACCESS

CONFERENCE PAPER OPEN ACCESS

Vol. 2 No. 2 (2026) · "Milliy statistika tizimida yangi bosqich: barqaror rivojlanish maqsadlari, xalqar... DOI: 10.5281/zenodo.24319786

"MILLIY STATISTIKA TIZIMIDA YANGI BOSQICH: BARQAROR RIVOJLANISH MAQSADLARI, XALQARO STANDARTLAR VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR"

[4]. World Bank.(2021). "SNA 2008 Implementation and Resource Efficiency in Developing Economies" . International Economic Outlook.
[5]. Shodmonov Sh. Sh., Alimov R.H. (2022). "Iqtisodiy statistika :Oliy o'quv yurtlari uchun darslik".-Toshkent : "Iqtisod-moliya".
[6]. Buxoro viloyati statistika boshqarmasi. (2025). "Mintaqaviy sanoat va investitsiyalar tahlili : Yillik hisobot".-Buxoro.

AHOLI DEMOGRAFIK JARAYONLARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLAR

SIROJ ZARINA RUSTAMBEKOVNA
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti doktoranti (Dsc)
Zarina36.84@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-7266-3515

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholi demografik jarayonlarini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar va ularni statistik tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari yoritiladi. Tug'ilish, o'lim, migratsiya, tabiiy o'sish hamda aholi tarkibi kabi demografik indikatorlarning jamiyat rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, demografik ko'rsatkichlar iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni prognoz qilishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, davlat siyosatini shakllantirishda asosiy axborot manbasi hisoblanadi.
Kalit so'zlar: demografiya, aholi soni, tug'ilish darajasi, o'lim darajasi, migratsiya, tabiiy o'sish, statistik tahlil, demografik indikatorlar

Kirish

Aholi soni va uning tarkibi har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Demografik jarayonlar jamiyatdagi iqtisodiy o'sish, mehnat resurslari shakllanishi, ijtimoiy infratuzilma rivoji hamda davlat siyosatining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli demografik ko'rsatkichlarni o'rganish va tahlil qilish zamonaviy statistik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda demografik jarayonlar global miqyosda sezilarli o'zgarishlarga uchramoqda. Tug'ilish darajasining pasayishi, migratsiya oqimlarining kuchayishi va aholining qarish jarayoni ko'plab mamlakatlarda yangi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu bois demografik ko'rsatkichlarni kompleks tahlil qilish va ularning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.[4, 70–105-b]

Demografik indikatorlar nafaqat aholi sonini, balki uning yosh, jins va hududiy tarkibini ham ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar mehnat bozori, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar sohasini rejalashtirishda muhim asos bo'lib

Published: 05.06.2026
Cite this article: Siroj Zarina Rustambekovna (2026). Aholi demografik jarayonlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Emro Science and Education, 2(2). https://doi.org/10.5281/zenodo.24319786
© 2026 The Author(s). Published by Emro Science and Education. This is an open access article.

xizmat qiladi. Statistik usullar yordamida ushbu jarayonlarni chuqur tahlil qilish demografik rivojlanishning kelajakdagi tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Asosiy qism

Demografik jarayonlarni ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlar tarkibiga tug‘ilish darajasi, o‘lim darajasi, tabiiy o‘sish, migratsiya saldosi va aholining yosh-jins tarkibi kiradi. Ushbu indikatorlar jamiyatning demografik holatini kompleks tarzda aks ettiradi. Tug‘ilish darajasi aholining tabiiy ko‘payishining asosiy manbai bo‘lib, u jamiyatning kelajakdagi mehnat resurslarini belgilaydi. O‘lim darajasi esa sog‘liqni saqlash tizimi samaradorligi va aholining yashash darajasini ko‘rsatadi. Ushbu ikki ko‘rsatkich o‘rtasidagi farq tabiiy o‘sishni shakllantiradi. Migratsiya jarayonlari ham demografik tizimda muhim o‘rin tutadi. Aholining bir hududdan boshqa hududga ko‘chishi mehnat bozoriga, shahar va qishloq rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. [1, 110–135-b]

Migratsiya saldosi ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin va bu hududning iqtisodiy jozibadorligini aks ettiradi. Demografik jarayonlarni chuqur tahlil qilishda aholi sonining o‘zgarishi bilan birga uning sifat tarkibi ham muhim ahamiyatga ega. Aholining yosh tarkibi, ya’ni bolalar, mehnatga layoqatli aholi va keksalar ulushi jamiyatning iqtisodiy salohiyatini belgilab beradi. Yosh aholining yuqori ulushi mehnat resurslarining kelajakda ortishini bildirsa, keksalar ulushining oshishi esa ijtimoiy ta’minot tizimiga qo‘shimcha yuk tushishini anglatadi. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik tahlilda muhim indikator hisoblanadi. Erkaklar va ayollar nisbati jamiyatdagi mehnat bozori, oilaviy tuzilma va ijtimoiy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim hududlarda jinslar nomutanosibligi migratsiya jarayonlari yoki ijtimoiy omillar bilan izohlanadi.

Shuningdek, urbanizatsiya jarayoni demografik rivojlanishning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Qishloq hududlaridan shahar joylariga ko‘chish aholining hududiy taqsimotini o‘zgartiradi va shahar infratuzilmasiga bosimni oshiradi. Urbanizatsiya darajasi iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u aholi turmush darajasini ham belgilaydi. Zamonaviy demografik tahlilda raqamli texnologiyalarning roli tobora ortib bormoqda. Katta ma’lumotlar (big data) va sun’iy intellekt asosidagi tizimlar yordamida demografik jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish va prognoz qilish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa davlat boshqaruvi va ijtimoiy siyosatni yanada samarali rejalashtirishga xizmat qiladi.

Demografik ko‘rsatkichlarning iqtisodiyot bilan o‘zaro bog‘liqligi ham muhim tahlil yo‘nalishidir. Aholi sonining o‘sishi iste’mol talabining ortishiga olib kelsa, mehnat resurslarining o‘zgarishi ishlab chiqarish hajmiga bevosita ta’sir qiladi. Shu sababli demografik jarayonlar iqtisodiy rejalashtirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. [2, 85–120-b]

Bundan tashqari, migratsiya jarayonlarining kuchayishi global demografik tizimda muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ishchi kuchining xalqaro

harakati, ichki migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari hududlararo iqtisodiy farqlarni kuchaytirishi yoki kamaytirishi mumkin. Shu jihatdan migratsiya oqimlarini statistik tahlil qilish juda muhim hisoblanadi. Demografik jarayonlarni o‘rganishda zamonaviy statistik yondashuvlar faqat klassik ko‘rsatkichlar bilan cheklanib qolmay, balki kompleks ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni ham o‘z ichiga oladi. Bugungi kunda aholi dinamikasini tahlil qilishda faqat tug‘ilish va o‘lim emas, balki inson kapitali sifati, migratsiya motivatsiyasi va demografik xulq-atvor modellari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

So‘nggi yillarda demografik jarayonlarda “inson kapitali sifati” tushunchasi keng qo‘llanilmoqda. Bu tushuncha aholining ta’lim darajasi, kasbiy malakasi va innovatsion salohiyatini ifodalaydi. Yuqori inson kapitaliga ega jamiyatlarda iqtisodiy o‘sish barqaror bo‘lib, demografik jarayonlar ham sifat jihatdan ijobiy yo‘nalishda rivojlanadi. Demografik xulq-atvorni o‘rganish ham zamonaviy tahlilning muhim yo‘nalishidir. Bu yondashuv orqali oilaviy qarorlar, farzand ko‘rish rejalari, migratsiya tanlovi va iste’mol modeli kabi omillar tahlil qilinadi. Natijada aholi harakatining faqat son jihati emas, balki psixologik va ijtimoiy sabablari ham aniqlanadi. Bugungi kunda “raqamli demografiya” tushunchasi ham shakllanmoqda. Bu yo‘nalishda aholi haqidagi ma’lumotlar elektron bazalar, mobil operatorlar statistikasi, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt tizimlari orqali yig‘iladi. Bu esa an’anaviy ro‘yxatga olish usullariga nisbatan tezkor va aniqroq natijalar beradi. [6, 100–140-b]

Demografik jarayonlarni tahlil qilishda hududiy tengsizlik masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Shahar va qishloq o‘rtasidagi infratuzilma farqlari aholi joylashuvi va migratsiya oqimlariga bevosita ta’sir qiladi. Natijada ayrim hududlarda aholi zichligi ortib, boshqalarida esa kamayish kuzatiladi. Shuningdek, demografik o‘zgarishlar mehnat bozori tarkibini ham o‘zgartirmoqda. Texnologik rivojlanish natijasida ayrim kasblarga talab kamayib, yangi raqamli kasblar paydo bo‘lmoqda. Bu jarayon mehnat resurslarining qayta taqsimlanishiga olib keladi.
Aholining iste’mol va iqtisodiy xulqi ham demografik tahlilda yangi yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Daromad darajasi, yashash sharoiti va urbanizatsiya darajasi iste’mol modelini shakllantiradi. Bu esa iqtisodiy siyosatni rejalashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

Demografik prognozlashda sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish usullarining qo‘llanilishi ham kengaymoqda. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, kelajakdagi aholi o‘sishi, migratsiya oqimlari va yosh tarkibi bo‘yicha aniqroq prognozlar berish imkonini yaratadi. Demografik jarayonlarni o‘rganishda prognozlash usullari ham keng qo‘llaniladi. Vaqt qatorlari va ekonometrik modellar asosida kelajakdagi aholi soni, yosh tarkibi va migratsiya tendensiyalarini aniqlash mumkin. Bu esa davlat siyosatini uzoq muddatli rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega. Demografik jarayonlarni yanada

chuqurroq o‘rganishda aholining sog‘liq holati va umr ko‘rish davomiyligi ham muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. O‘rtacha umr davomiyligining oshishi jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yaxshilanishi, sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi va hayot sifati ortib borayotganini bildiradi. Aksincha, past umr davomiyligi sog‘liqni saqlash tizimidagi muammolar yoki ekologik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Demografik tahlilda tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlarining hududiy farqlari ham katta ahamiyatga ega. Ayrim hududlarda tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lsa, boshqalarida past bo‘lishi mumkin. Bu farqlar iqtisodiy rivojlanish darajasi, madaniy an’analar, urbanizatsiya darajasi va aholining ijtimoiy holati bilan izohlanadi. Shu sababli hududlar kesimida demografik tahlil qilish aniqroq natijalar beradi. [3, 95–130-b]

Aholining iqtisodiy faollik darajasi ham demografik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq. Mehnatga layoqatli aholining ulushi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sish sur’atlari tezlashishi mumkin. Bu holat “demografik dividend” deb ataladi. Biroq agar mehnat bozorida ish o‘rinlari yetarli bo‘lmasa, bu ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Shuningdek, demografik jarayonlar ta’lim tizimi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Yosh aholining ko‘pligi ta’lim muassasalariga talabni oshiradi, bu esa infratuzilmani kengaytirishni talab qiladi. Shu bilan birga, ta’lim darajasining oshishi tug‘ilish ko‘rsatkichlariga ham ta’sir ko‘rsatadi, chunki yuqori bilim darajasi odatda oilani rejalashtirishga olib keladi. Migratsiya jarayonlarining ichki tuzilmasi ham alohida tahlilni talab qiladi. Qishloqdan shaharga migratsiya urbanizatsiyani tezlashtirsa, tashqi migratsiya esa mehnat resurslarining xalqaro taqsimotiga ta’sir qiladi. Migratsiya oqimlarining yo‘nalishi va intensivligi iqtisodiy siyosat va ish o‘rinlari mavjudligi bilan belgilanadi.

Zamonaviy demografik tadqiqotlarda geoinformatsion tizimlar (GIS) ham keng qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar orqali aholi zichligi, migratsiya yo‘nalishlari va hududiy farqlarni vizual ko‘rinishda tahlil qilish mumkin. Bu esa demografik jarayonlarni yanada aniq va tushunarli tahlil qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, global iqlim o‘zgarishlari ham demografik jarayonlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ekologik muammolar ayrim hududlardan aholining ko‘chib ketishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bu esa yangi migratsiya oqimlarini shakllantiradi va demografik balansni o‘zgartiradi. Umuman olganda, demografik jarayonlar juda murakkab va ko‘p omilli tizim bo‘lib, ularni to‘liq tushunish uchun iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va texnologik omillarni birgalikda tahlil qilish zarur. Zamonaviy demografik tahlilda statistik va ekonometrik usullar keng qo‘llanilmoqda. Vaqt qatorlari tahlili orqali demografik jarayonlarning dinamikasi o‘rganiladi, regressiya modellari yordamida esa aholi o‘sishiga ta’sir etuvchi omillar aniqlanadi. Raqamli

texnologiyalar ushbu jarayonlarni yanada aniq va tezkor tahlil qilish imkonini bermoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, demografik ko‘rsatkichlar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini baholashda muhim axborot manbai hisoblanadi. Ularni statistik tahlil qilish orqali aholi tarkibi, o‘sish tendensiyalari va migratsiya jarayonlarini chuqur o‘rganish mumkin. Demografik ma’lumotlar asosida davlat siyosatini samarali rejalashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish imkoniyati yaratiladi. Shu sababli demografik indikatorlarni doimiy monitoring qilish va zamonaviy tahlil usullarini qo‘llash muhim ahamiyatga ega. [4, 70–105-b]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov Q.X. (2020). Aholi statistikasi. Toshkent: Fan, 110–135-betlar.
2. Ismailov M.M. (2019). Demografiya asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 85–120-betlar.
3. Yusupov A.R. (2021). Ijtimoiy statistika. Toshkent: Ilm Ziyo, 95–130-betlar.
4. Karimov B.B. (2022). Statistik tahlil usullari. Toshkent: Innovatsiya, 70–105-betlar.
5. Tursunov D.K. (2023). Raqamli iqtisodiyot va demografik jarayonlar. Toshkent: Yangi asr avlodi, 60–95-betlar.
6. Rahimov S.S. (2021). Aholi va mehnat resurslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 100–140-betlar.

IQTISODIY STATISTIKA KAFEDRASI — Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti —